

ПСИХОЛОГІЯ СОЦІАЛІЗАЦІЇ У ПРОБЛЕМНІЙ СІМ'Ї

У цій статті сім'ю розглянуто як базовий соціальний інститут і референтне оточення людини з моменту її народження і впродовж усього життя. Проаналізовано феномен нормальної сім'ї та визначено її об'єктивні критерії з позиції системного підходу. Визначено базові і вторинні функції сім'ї. Обґрунтовано логіку віднесення сімей до категорії проблемних. Показано особливості соціально-психологічних ресурсів проблемної сім'ї та можливі наслідки «неуспішної» соціалізації дітей у проблемних сім'ях. Запропоновано прогностичну пояснювальну модель соціалізації дитини у проблемній сім'ї. Означено головну ідею концепції соціально-психологічного супроводу проблемної сім'ї.

Ключові слова: соціалізація, сімейноформний союз, проблемна сім'я, репродуктивні функції сім'ї, соціально-психологічний потенціал сім'ї.

Постановка проблеми. Сучасні суспільства, які перебувають у стані інноваційних змін, характеризуються природно прискореним, динамічним перебігом усіх внутрішньосуспільних процесів. Цей динамізм позначається на якості життя і функціонуванні всіх його суб'єктів (у т.ч. сім'ї – як одного з них).

У трансформаційних (наддинамічних, нестабільно-турбулентних) умовах існування будь-які «живі» біопсихосоціальні системи (а сім'я є саме такою системою) змушені витратити значну частину своїх ресурсів не на самовідтворення, самоорганізацію і розвиток, а на адаптацію до змін. Незалежно від характеру цієї адаптації – пасивна вона (коли сімейна система змінюється сама і підлаштовується «під вимоги середовища») чи активна (коли система перетворює середовище «під себе») – адаптаційні процеси є досить ресурсовитратними, і якщо джерела та можливості для відновлення внутрішньосімейних ресурсів недостатні, то загальний соціально-психологічний потенціал сімейної системи виснажується й послаблюється.

Не витримавши «випробовувань змінами», чимало сімей потрапляють у категорію так званих «проблемних», не здатних: 1) адекватно реагувати на виклики близького і віддаленого соціального середовища; 2) розв'язувати рутинні і гострі сімейні проблеми (а тому останні накопичуються, набувають хронічного перебігу, зачіпають усі сфери діяльності сім'ї і порушують сімейні функції); 3) належно виконувати свої сімейні функції.

Унаслідок того, що системні зміни сім'ї «не встигають» за наддинамічними суспільними змінами: 1) з'являються, поширюються й урізноманітнюються певні її квазіформи, віддалені від «ідеальної» моделі (і це не так сімейні, як сімейноформні союзи); 2) зростає кількість дисфункціональних сімей (у т.ч. сімей з послабленим потенціалом

для самовідтворення і розвитку та порушеними сімейними функціями).

Проблемність сім'ї вивчається багатьма вченими під різними кутами зору. А. Є. Рацімор у своїй роботі «Соціально-психологічна підтримка сім'ї: профілактика неблагополуччя» вивчає численні труднощі, які виникають перед сім'єю і загрожують її життєдіяльності, за силою і тривалістю свого впливу, підрозділяючи їх на гострі і хронічні [1]. На думку Е. Г. Ейдеміллера, В. Юстицькиса, В. Бойка та ін., протягом усього життєвого циклу сім'я постійно стикається з проблемами, які об'єктивно порушують життєдіяльність її (окремих її членів) або ж суб'єктивно сприймаються нею як надто складні і неподоланні [2]. Як вважає А. С. Співаковська, у цьому разі базові закономірності і чинники, які дають змогу створювати у сім'ї сприятливу атмосферу і забезпечувати правильне виховання дитини, перестають працювати [3]. Проте визначення проблемної сім'ї є досить дискусійним. Так С. Мінухін відносить до проблемних такі сім'ї: 1) де бодай один з батьків зловживає алкоголем, вживає наркотики, вдається до аморальних вчинків, виявляє агресивну, асоціальну чи кримінальну поведінку; 2) які мають важко хвору дитину чи іншу важко і хронічно хвору особу, що потребує особливого догляду; 3) в яких відсутні батько чи матір (через смерть, розлучення, ув'язнення чи з іншої причини); 4) для яких характерні повсякденні внутрішньосімейні конфлікти: міжпоколінні, подружні, дитячо-батьківські, між старшими і молодшими дітьми тощо [4].

Хоча у фаховій психологічній літературі чимало місця приділено так званій «проблемній сім'ї», проте більшість висловлених ідей є не надто продуктивними, оскільки кожного разу виходить, що: 1) або «всі сім'ї по-своєму проблемні» і «непроблемних сімей не існує»; 2) або феномен «проблемної сім'ї» знецінюється, і йдеться про «сім'ю

у зоні ризику», «сім'ю у складний період життя» і т. ін. Або ж здійснюються некоректні висновки, наприклад, через неврахування функціональних відмінностей між сім'єю та різними варіантами квазісім'ї (або сімейноформними союзами, кількість яких через названі вище причини істотно зростає).

Мета статті – нагальна потреба у переосмисленні феномену сім'ї та питання щодо психології соціалізації особистості у проблемній сім'ї.

Виклад основного матеріалу. Пошук базової, інтегративної методології нашого дослідження привів нас до висновку, що найбільш відповідним темі нашого дослідження є системний підхід. При цьому ми віддаємо належне структурно-функціональному аналізу, окремим положенням біхевіоризму й гуманістичної психології, положенням діяльнісного підходу та іншим, у т.ч. ідеям вітчизняних науковців, які так чи інакше стосуються проблемного поля соціалізації.

З позиції системного підходу сім'я є живою біопсихосоціальною системою, що існує не у «закритому режимі», а є «системою у системі». За цього підходу сім'я уявляється як: 1) набір необхідних структурних елементів з істотними кількісними і якісними властивостями (члени сім'ї різного віку з їхніми унікальними індивідуально-психологічними особливостями); 2) набір необхідних функцій, які кожен з цих елементів і всі вони разом виконують; 3) мережа внутрішніх і зовнішніх зв'язків: між цими елементами, між елементами і системою у цілому (внутрішні комунікації); між елементами системи і самою системою та зовнішнім середовищем (зовнішні – міжсистемні і надсистемні – комунікації), відсутність яких означає руйнування і смерть «живої» системи; 4) контекст, або умови існування й функціонування системи («павутиння життя», в яке система включена) [5; 6].

З огляду на структуру вважається, що «здоровою», «нормальною» є сім'я: 1) яка має «належний набір елементів», тобто повний склад, де є обоє батьків, батько і матір (що створює можливість для біологічної репродукції і якісного виховання прийдешніх поколінь); 2) де зростають щонайменше двоє чи більше дітей (це створює всередині сім'ї якісну дитячу субкультуру); 3) яка не втрачає зв'язків з представниками старших поколінь (що створює умови для міжпоколінного обміну досвідом). Однак одних лише показників сімейної структури не досить для кваліфікації її якісного стану. Чинник «ідеальної структури» (повна сім'я) не є гарантією сімейного щастя.

Значно важливішим є питання про функції сім'ї.

Усю множину сімейних функцій можна поділяти на базові і вторинні.

Універсальна базова функція сім'ї – як «живої» біопсихосоціальної системи – репродукція (репродукція, або самовідтворення – це функція і мета будь-якої «здорової» системи, існування якої

завжди доцільне, а наявність цілі є її неодмінною системною ознакою). Репродукція сімейної системи – це: 1) самовідтворення її на структурно-анатомічному, психофізіологічному, організмічному рівнях (біологічна репродукція); 2) відтворення зв'язків і механізмів взаємодії між елементами системи, способів обміну інформацією соціального змісту, структури, логіки і практик соціальної взаємодії тощо (соціальна репродукція); 3) відтворення обігу і постійне поновлення ментальних (уявлення, цінності, традиції), емоційних (емоцій, почуття, ставлення), поведінкових (моделі дій, поведінки, вчинків) феноменів (психологічна репродукція) [7].

Вторинні функції: 1) господарсько-побутова (сімейна економічна діяльність); 2) комунікативна (або функція інформаційного, емоційного та інтеракційного обміну); 3) соціально-статусна; 4) дозвіллева (спільне дозвілля); 5) рекреаційна (задоволення потреб індивідів у відпочинку, відтворенні фізичних та психологічних сил); 6) сексуальна (задоволення сексуальних потреб) та деякі інші, що не спрямовані на реалізацію репродуктивних функцій.

Відхилення від «ідеальної структури» та насамперед невиконання сім'єю базових (репродуктивних) функцій (тобто виконання нею лише вторинних, суто внутрішньосімейних функцій (побутово-економічної, дозвіллевої, сексуальної тощо) дає підстави говорити про особливий тип сім'ї, який формально виглядає як сім'я і кваліфікується як така у рамках буденного дискурсу. Насправді ж це не так сім'я, як «сімейноформний союз».

Сімейноформний союз – це біопсихосоціальна система, яка свідомо чи вимушено, через об'єктивні чи суб'єктивні причини не виконує (чи не здатна виконувати) базові репродуктивні функції, обмежуючись виконанням лише вторинних сімейних функцій. Інакше кажучи, **сімейноформний союз – це квазібіопсихосоціальна система, яка не репродукує себе саму і не ставить перед собою репродуктивних та соціалізувальних завдань.**

Тому ці союзи залишаються «за дужками» нашого дослідження. А термін «сімейноформний союз» видається нам цілком прийнятною робочою назвою для диференціювання сім'ї й інших систем сімейного типу.

Згідно із системним підходом, для реалізації базових репродуктивних завдань і функцій будь-яка «здорова» система має усі необхідні ресурси й можливості. Їй апіорі властиві природні інстинкти до: 1) збільшення числа своїх елементів; 2) збереження інформаційного коду; 3) виживання і розвитку; 4) активного обміну (інформацією, емоціями, діями, взаємодіями тощо) між елементами та зі своїм внутрішнім і зовнішнім середовищем [8; 5]. За дії ряду зовнішніх і внутрішніх чинників функціонування сім'ї як «ідеальної» біопсихосоціальної системи може порушитися. Ці порушення

можуть бути тимчасовими, ситуаційними, локальними, і вони не призводять до серйозних дисфункцій (у цьому разі ми говоримо про **сім'ю, що перебуває у складних життєвих обставинах, або тимчасово дисфункціональну сім'ю, або сім'ю, що перебуває у «зоні ризику»**).

Однак ці порушення можуть бути: 1) тотальними (зачіпати різні сфери життя сімейної системи); 2) тривалими, за давніми, хронізованими; 3) такими, що істотно спотворюють або й руйнують внутрішні і зовнішні сімейні комунікації. За такого системного типу порушень ми говоримо про **стало дисфункціональну, або проблемну сім'ю**.

Отже, проблемна (стало дисфункціональна) сім'я – це сім'я, в якій насамперед істотно і впродовж тривалого часу порушені базові репродуктивні функції на одному чи на всіх трьох рівнях їх реалізації (особливо функція психологічної репродукції). У такій сім'ї зазвичай порушені і вторинні сімейні функції, однак цей критерій має допоміжний характер у діагностиці проблемності. Критеріями проблемної сім'ї є: 1) суб'єктивна оцінка своєї сімейної ситуації як незадовільної; 2) комплексні і тривалі порушення сімейних функцій; 3) недостатні для виконання цих функцій соціально-психологічні ресурси.

Характер сімейних дисфункцій залежить від системи психологічних, соціально-психологічних і соціальних ресурсів сім'ї, які становлять її ресурсний, або соціально-психологічний потенціал.

У рамках даного дослідження визначатимемо **соціально-психологічний потенціал сім'ї як сформовану у часі (тобто таку, що має минулий, теперішній і майбутній виміри) та «конвертовану» у рамках і в інтересах сім'ї систему ресурсів, що гарантує успішне виконання нею своїх базових і вторинних функцій** [9].

Система цих ресурсів гарантує здійснення якісних внутрішніх і зовнішніх комунікацій, опір негативним зовнішнім і внутрішнім чинникам впливу, сортування проблем і вчасне їх розв'язання, стабільне виконання сім'єю сімейних функцій.

Соціально-психологічний потенціал сім'ї не є сталим і незмінним. Він постійно витрачається (особливо на розв'язання сімейною системою завдань з адаптації і репродукції), а отже, він має так само постійно поновлюватися. Належна і своєчасна поновлюваність ресурсів є важливою ознакою і критерієм нормального функціонування «здорових» сімейних систем. Не в останню чергу це гарантоване відкритістю сімейної системи, оскільки у такому разі для неї доступні не лише внутрішні, а й зовнішні соціально-психологічні ресурси.

Соціально-психологічний потенціал сім'ї дає можливість діагностувати та оцінювати стан системи на різних етапах її розвитку у кожний конкретний момент часу. Достатній соціально-психологічний потенціал визначають наступні

показники (критерії): 1) якісні внутрішні і зовнішні комунікації (інформаційний, емоційний та інтерактивний обмін всередині сім'ї, а також між сім'єю і її зовнішнім оточенням; 2) здатність сім'ї сортувати проблеми, визначати першорядні і спільно та у короткі терміни їх розв'язувати; 3) сприятливий для кожного члена сім'ї внутрішньосімейний клімат, суб'єктивне відчуття щастя, захищеності і підтримки. Невідповідність цим критеріям свідчить про недостатній соціально-психологічний потенціал сім'ї.

Недостатній соціально-психологічний потенціал – це завжди подвійний фактор ризику для нормального функціонування сім'ї. Якщо сім'я має недостатній соціально-психологічний потенціал, то така сім'я має більшу імовірність порушення функціонування, ніж сім'я, яка має достатній, високий соціально-психологічний потенціал (і у цьому разі він є первинним фактором проблемності). А якщо сім'я вже має порушення функціонування, то її низький, недостатній соціально-психологічний потенціал призводить до ще більшого посилення дисфункції сім'ї і є фактором унеможливлення розв'язання цієї проблемності (у цьому разі він є вторинним фактором проблемності).

Отже, взявши до уваги основні представлені вище положення, маємо змогу припустити що:

1. Соціалізація у проблемній сім'ї – це соціалізація у системі з порушеними внутрішніми комунікаціями, а отже, з порушеним інформаційним, емоційним та інтерактивним обміном. Це унеможливорює якісний зворотний зв'язок між членами сім'ї, а отже: 1) унеможливорює якісну біологічну (забезпечення елементарного психофізіологічного комфорту, відчуття безпеки); психічну (нормальний розумовий, емоційний, особистісний і соціальний розвиток дитини) і соціальну репродукцію (соціалізацію, інкультурацію); 2) унеможливорює задоволення інтересів і потреб дитини, необхідних для її розвитку. Отже, у такій сім'ї розумовий та емоційний розвиток дітей гальмується, їхня здатність до інтерактивної взаємодії неналежна, а їхні базові, у т.ч. соціальні і духовні потреби блокуються. Діти не здатні (через свій вік і відсутність досвіду) і позбавлені можливості (через брак сімейної комунікації) обговорювати свої проблеми. Нерозв'язані у дитинстві проблеми сублімуються, однак згодом, з дорослішанням вони актуалізуються як ускладнені і за давніми внутрішньоособистісні конфлікти.

2. Соціалізація у проблемній сім'ї – це соціалізація у системі з порушеними зовнішніми комунікаціями, тобто у системі закритого типу, яка обмежена лише внутрішніми ресурсами і можливостями. Це означає, що діти які у ній зростають, мають переважно ті приклади нересурсних моделей інформаційного, емоційного та інтерактивного обміну, які вони бачать у рамках своєї проблем-

ної сім'ї, і, як «ідеальні спадкоємці», сприймають і переймають ці моделі як єдино можливі і правильні. Діти зростають у готовності створювати і відтворювати такі ж проблемні сім'ї, в яких вони вирости. Тобто сутність соціалізації у проблемній сім'ї полягає у відтворенні себе такої як вона є – назькоресурсної, дисфункціональної і проблемної.

3. Соціалізація у проблемній сім'ї – це соціалізація в умовах високої проблемності й конфліктності (відкритої і ретельно прихованої). Закритий тип цієї сім'ї не сприяє їх розв'язанню, а навпаки – створює умови для їх приховування, накопичення, поглиблення і задавнення. Загальний емоційний настрій у цій сім'ї негативний, провідні емоції і стани – страх, тривога, фрустрація, депресія, недовіра, агресія тощо. Діти, які дорослішають у цих сім'ях, набувають негативного особистого досвіду і, навпаки, не набувають необхідного досвіду взаємопідтримки, співпраці, взаємодії і толерантності. Основні стани, які ними «засвоюються», – агресивність, меншовартість, безпорадність, нездатність до продуктивної соціальної взаємодії.

4. Соціалізація у проблемній сім'ї – це соціалізація в умовах кризи, яка поглиблюється через низький соціально-психологічний потенціал цієї сім'ї і неможливість його відновлення через закритість сімейної системи, і відповідно неможливість отримувати необхідні ресурси із зовні. Отже, самі ці сім'ї, а особливо діти, які у них дорослішають, потребують особливої уваги і системних антикризових заходів.

5. Головною стратегією оптимістичного перебігу соціалізації у проблемній сім'ї є компенсація браку внутрішньосімейних ресурсів, і насамперед – за допомогою фахового соціально-психологічного супроводу проблемних сімей, метою якого є відновлення порушених функцій біологічної, психологічної та соціальної репродукції.

Висновки. Згідно з традиціями системного аналізу «нормальною», «здоровою», «непроблемною» можна вважати сім'ю, яка: 1) має «належний набір елементів», або повний склад, тобто, де є обоє батьків – батько і матір та де зростають двоє чи більше дітей (вимір структури); 2) успішно виконує базові сімейні функції з біологічної, соціальної та психологічної репродукції, або народження, виховання і соціалізації дітей (вимір функцій); 3) має достатню мережу зв'язків для якісних внутрішніх і зовнішніх комунікацій, що гарантує необхідний для розвитку сімейної системи і кожному її члену належний необхідний інформаційний, емоційний та інтеракційний обмін; мінімально необхідний рівень добробуту, захисту, психологічного комфорту; умови для виховання, розвитку і соціалізації дітей (вимір умов); 4) має належний адаптивний (соціально-психологічний) потенціал (вимір можливостей самозбереження і розвитку).

Будь-які відхилення від «ідеальної» структури не дають достатніх підстав визначати сім'ю як проблемну, якщо нею (навіть у неповному її складі) виконуються насамперед базові (репродуктивні) та інші (вторинні) її функції.

Вимір функцій містить головні підстави для кваліфікації тієї чи іншої сімейної системи як: 1) квазі-сім'ї, або сімейноформного союзу двох чи більшої кількості осіб (не орієнтованого на виконання базових (репродуктивних) сімейних завдань і функцій і, відповідно, завдань з виховання, розвитку та соціалізації прийдешніх поколінь); 2) здорової, неproblemної сім'ї; 3) тимчасово дисфункціональної сім'ї (або «сім'ї у зоні ризику», «сім'ї у складний період життя» тощо); 4) проблемної сім'ї (або сім'ї, що є стало, тривало й тотально дисфункціональною). Отже, основна відмінність сімейноформного союзу і сім'ї – відсутність у першого репродуктивних настанов і орієнтації на виконання репродуктивних (соціалізувальних) функцій.

Інтегральним, системним чинником успішного функціонування сім'ї є її соціально-психологічний потенціал. Недостатній соціально-психологічний потенціал має подвійне значення: 1) як первинний (етіологічний) чинник ризику, здатний активувати дисфункції різного ступеня важкості через нездатність сім'ї протистояти зовнішнім і внутрішнім проблемогенним впливам; 2) як вторинний (патогенетичний) чинник, здатний поглибити, хронізувати, тоталізувати дисфункціональність сім'ї та її проблемність. А отже, діагностика і корекція стану цього потенціалу в умовах системного соціально-психологічного супроводу дисфункціональної сім'ї мають важливе практичне значення.

Ознаки (критерії) проблемної сім'ї: 1) недостатній соціально-психологічний потенціал; 2) стало, тривале й тотальне порушення насамперед базових (репродуктивних), а також вторинних сімейних функцій; 3) суб'єктивна оцінка своєї сім'ї її членами як стало дисфункціональної, проблемної. Усе це становить три головні напрями соціально-психологічного супроводу проблемної сім'ї, мета і завдання кожного з яких – відновлення порушених функцій біологічної, психологічної та соціальної репродукції.

Соціалізація у проблемній сім'ї відбувається за сценарієм ідеального самовідтворення себе як проблемної сімейної системи, для якої характерні «закритий» тип життєдіяльності, порушені репродуктивні настанови і функції, недостатні адаптаційні (соціально-психологічні ресурси), а її члени нездатні почуватися успішними і щасливими.

Соціалізація у проблемній сім'ї – це соціалізація в умовах кризи, яка поглиблюється через низький соціально-психологічний потенціал цієї сім'ї і неможливість його відновлення через закритість сімейної системи. Тому соціально-психологічна інтервенція щодо проблемної сім'ї – це насамперед інтервенція кризова.

Література:

1. Рацимор А. Е. Социально-психологическая поддержка семьи: профилактика неблагополучия. Монография. М., 2006. 151 с.
2. Эйдемиллер Э. Г., Юстицкий В. Психология и психотерапия семьи. СПб: Питер, 2002. 656 с.
3. Спиваковская А. С. Как быть родителями? М.: Педагогика, 1986. 160 с.
4. Минухин С. Множество моих голосов. Эволюция психотерапии: Том 1. «Семейный портрет в интерьере»: семейная терапия / Пер. с англ. Т. К. Кругловой. М.: Независимая фирма Класс, 1998. 304 с.
5. Василькова В. В. Порядок и хаос в развитии социальных систем: Синергетика и теория социальной самоорганизации. СПб.: Лань, 1999. 480 с.
6. Капра Ф. Паутина жизни. Новое научное понимание живых систем: пер. с англ. К.: София; М.: Гелиос, 2002. 336 с.
7. Сатир В. Вы и ваша семья. М.: ИОИ, Апрель-Пресс, 2000. 320 с.
8. Сатир В. Как строить себя и свою семью: пер. с англ. М.: Педагогика-Пресс, 1992. 192 с.
9. Склярук А. В. Зовнішні та внутрішні фактори (ресурси) сім'ї, як складові її соціально-психологічного потенціалу. Проблеми сучасної педагогічної освіти. 2013. № 39, Ч. 4. С. 226-233.

Склярук А. В. Психология социализации в проблемной семье

В этой статье семья рассмотрена как базовый социальный институт и референтное окружение человека с момента его рождения и в течение всей жизни. Проанализирован феномен нормальной семьи и определены ее объективные критерии с позиции системного подхода. Определены базовые и вторичные функции семьи. Обоснована логика занесения семей в категорию проблемных. Показаны особенности социально-психологических ресурсов проблемной семьи и возможные последствия «неуспешной» социализации детей в проблемных семьях. Предложена прогностическая объяснительная модель социализации ребенка в проблемной семье. Отмечена главная идея концепции социально-психологического сопровождения проблемной семьи.

Ключевые слова: социализация, семейноформный союз, проблемная семья, репродуктивные функции семьи, социально-психологический потенциал семьи.

Skliaruk A. V. Psychology of socialization in a problem family

In this article, the family is considered as the basic social institution and referent environment of a person from the moment of his birth and throughout his life. The phenomenon of a normal family is analyzed and its objective criteria from the position of the system approach are determined. The basic and secondary functions of the family are determined. Rationale is the logic of entering families into problematic categories. The features of social-psychological resources of the problem family and the possible consequences of «unsuccessful» socialization of children in problem families are shown. Prognostic explanatory model of child socialization in problem family is proposed. The main idea of the concept of social-psychological support for a problem family is noted.

Key words: socialization, family-formal union, problem family, family reproductive functions, social-psychological potential of the family.